

Neoloģija klasisko teorētisko tekstu tulkojumos latviešu valodā: Aristoteļa „Runas mākslas – rētorikas” glosārija materiāls

Neology in translations of classical theoretical texts into Latvian: The glossary material for Aristotle’s “Art of Speech – Rhetoric”

Ilze Rūmniece

Klasiskās filoloģijas nodaļa
Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050, Latvija
E-pasts: ilze.rumniece@lu.lv

Sena teorētiska teksta tulkošana paver divas iespējas: brīvi un kur nepieciešams lietot internacionālismus vai arī konsekventi izvairīties no tiem, ļaujot izpausties mērķvalodai gan ar tās esošo vārdu krājumu, gan daudzviet darinot jaunvārdus. Raksts iztirzā Aristoteļa „Rētorikas” teksta tulkojumu no sengrieķu valodas, kura tulkotāji izvēlējušies otro iespēju – tulkotajā tekstā izmantot tikai latviešu valodas vārdus. Pārsvārā aplūkoti tieši jaundarinājumi, kuri sakopoti tulkojuma tekstam pievienotajā īpaši veidotajā glosārijā, kas ir rakstā izmantoto piemēru arsenāls. Analītiski tiek apskatīti gan šāda glosārija izveides principi, gan uzrādīti galvenie vārddarināšanas paņēmieni, komentējot arī jaunvārdu saikni ar avotvalodas kontekstu, atkarību no tā, arī iekļaušanos latviešu valodas vidē. Raksts balstīts „Rētorikas” latviešu tulkojuma divu secīgo izdevumu materiālos (2020. un 2023. gadā), daudzviet tos arī salīdzinot, komentējot izmaiņas un papildinājumus glosārijā.

Atslēgvārdi: tulkojums; glosārijs; vārddarināšana; jaunvārds; jēdzieni / termini; vārddarināšanas principi.

Ievads

Sena teorētiska teksta tulkošana noteikti atšķiras no attiecīga darba ar dzejas vai daiļprozas tekstiem. Tādēļ neizbrīna fakts, ka, piem., no valodas un izteiksmes stila jautājumiem veltītajiem seno grieķu un romiešu tekstiem tikai retais līdz šim ticis iztulkots latviski. Aristoteļa „Poētikas” (trešais, rediģētais izdevums 2008. gadā) un Pseido-Longīna darba „Par cildeno” (2003) tulkojumiem 2020. gadā pievienojusies Aristoteļa „Rētorika”. Ievērības vērts ir fakts, ka nepilnu triju gadu laikā tiek publicēts otrs, labotais un papildinātais tulkojums (2023). Kā vēstīts skaidrojošajā pēcvārdā

„Otrā izdevuma redakcijas piebilde” (Rūmniece et al. 2023, 232–237), pamatdarbs nepilnos trijos gados pēc pirmā varianta iznākšanas bijis glosārija papildināšana, salāgojot ar attiecīgām izmaiņām vai uzlabojumiem tulkojuma tekstā.

Pamatojums darbu turpināšanai izteikts otrā izdevuma ievadrakstā (Aristot. Rēt. 2023, 232): „[...] autoru vēlme un gatavība dziļāk pētīt Aristoteļa tekstu un pilnveidot tā tulkojumu, ieraugot iepriekš nepamanītas nianšes kā oriģinālā, tā latviešu vārdu izvēlē vai jaunradē.” Tā kā pirmā tulkojuma publikācija izplatījās necerēti strauji un grāmata tikusi arī lasīta, tulkojuma autoru grupa saņēmusi dažādas atsauksmes, vērtējumus un ieteikumus. Tie rosinājuši atgriezties pie Aristoteļa, bet – kas jo būtiskāk – pie latviešu valodas vārdu krājuma – gan pirmajā tulkojuma teksta variantā izmantotā, to vietām pārskatot, gan arī aplūkot un vētīt vēl neizmantoto vai potenciāli uzlabojamo.

Klasisko pamatteksu tulkojumi jau ierādījuši vārdu darināšanas ceļus, pamatā salikteņu jomā, ko pārstāv, piem., pastāvīgie vai arī retie epitēti, Homēra epos tādi kā *rožpirkste* par rītausmas dievi, *daudzpraša* par Odiseju, *nāvnese* par bultu, *saldvārdis* par Nestoru, *ātrkājis* par Ahilleju, par zirgiem u. c. Tomēr zīmīgi, ka tieši sena teorētiska teksta tulkojums paver divas iespējas: vai nu saglabāt daudzās valodās ierastos internacionālos terminus, vai arī to vietā izmantot valodā esošus analogus un jaundarinātus aizstājēvjārdus.

Raksta mērķis – izvērtēt Aristoteļa „Rētorikas” latviešu tulkojumam izveidoto glosāriju, apskatot tā izveides principus, tulkojumteksta jaunvārdus, to darināšanas paņēmienus un ieskicējot arī kopumā šo neoloģismu un attiecīgā glosārija (kā īpaša korpusa) lomu latviešu valodas vārdu krājuma papildināšanā.

1. Glosārijs, tā nepieciešamība, sastādīšanas pamatprincipi

Turpmāk rakstā iztīrājamā glosārija saturs ir Aristoteļa „Rētorikas” latviešu tulkojuma (2020, 2023) jaunvārdi, kuru darināšanu noteikusi tulkotāju izvēle neizmantot grieķu (arī latīņu) cilmes leksēmas, kas nostabilizējušās kā termini latviešu valodā, piem., *metafora*, *metode*, *dialektika*, *sofists*, *periods*, *antitēze*, *eposs*.

Šāda izvēle nav pašmērķīga, pamatojums tai ir doma, ka „Aristoteļa laika grieķu valodā lielākā daļa šo vārdu dzīvoja savās pamatnozīmēs, pārnestās un terminoloģiskās veidojās ilgāka laika, lietojuma un tekstu aprites gaitā” (Aristot. Rēt. 2020, 14). Tas tad būtu uzskatāms par jaunvārdu darināšanas faktoru konkrētā tekstā. Svešvārdi tulkojuma tekstā tiek aizvietoti ar semantiski analogiem latviešu vārdiem, tādējādi izvēršot latviešu valodas vārdu krājumu.

Lai šādi veidots latviešu tulkojuma teksts būtu baudāms kā saprotams, pilnvērtīgi uztverot domu, talkā jānāk skaidrotājvietnei. Un tāds ir glosārijs.

Glosārijs ir „alfabētisks tekstā lietotu neparastu, maz pazīstamu, grūti saprotamu frāžu (arī terminu) un to skaidrojumu vai tulkojumu (glosu) saraksts, kas parasti mazas vārdnīcas veidā pievienots kādai grāmatai vai rokrakstam” (Skujiņa 2007, 130).

„Rētorikas” latviešu tulkojumam pievienotais glosārijs iekļauj 136 šķirkļus (2020. gada izdevumā) un 255 šķirkļus (2023. gada izdevumā), liela daļa no leksēmām ir klasificējama kā jaunvārdi latviešu valodas vidē.

Ilustrācijai fragments no glosārija – daži „t” šķirkļi (Aristot. Rēt. 2023, 225):

- (1) a. **Taisnīgums** δικαιοσύνη: I 6, 1362b12; I 7, 1365b5; I 9, 1366b1; I 14, 1374b24; II 9, 1387a27; II 22, 1396a31 un citviet; τὸ δίκαιον: I 6, 1362b27; I 13, 1373b38; I 15, 1376b19; III 17, 1418a17 un citviet; *nerakstītie taisnīguma likumi* τὰ ἄγραφα δίκαια: I 14, 1375a15;
- b. **tapšana** (ģenēze) γένεσις: II 19, 1392a20; rašanās: II 19, 1392a26
- c. **tautas sapulces dalībnieks** ἐκκλησιαστής: I 1, 1354a31; I 3, 1358b2
- d. **tautvara** (demokrātija) δημοκρατία: I 4, 1360a17; I 8, 1365b29; II 8, 1365b3 un citviet
- e. **tautvedis** (demagogs) δημαγωγός: II 20, 1393b8; II 20, 1393b23
- f. **tāpatvārdība** (homonīmija) ὁμωνυμία: II 24, 1401a1; III 2, 1404b37; III 11, 1412b1

Kā redzams, tiek uzrādīti arī grieķu vārdi – oriģinālrakstībā un latviešu valodas vidē pazīstamie atbilstošie grieķismi (iekavās), tā sasaistot lasītājam potenciāli pazīstamo vārdu ar norādīto, tulkojumā izmantoto latviešu jaunvārdu (piem., *tautvedis*, *tāpatvārdība*). Glosārijs uzrāda arī latviešu leksēmas, kas nav jaundarinājumi, bet gan sen atpazīstami analogi grieķu vārdiem (piem., ģenēze – *tapšana*, arī sinonīms *rašanās*), vai arī izmanto iespēju parādīt jēdzienus, kas konkrētajā tekstā būtiski, raksturīgi antīkajai kultūrtelpai (Aristotelis gana daudz uzmanības veltī runām tautas sapulcē), bet latviešu tulkojumā jaundarinājumu neizpelnās – nav nepieciešamības to radīt, var izlīdzēties ar perifrastisku tulkojumu, kamēr glosārija materiāls rāda, ka grieķu valodā tas ir viens vārds (piem., *tautas sapulces dalībnieks*). Glosārijs sniedz arī informāciju par tekstvietām, kurās sastopamas attiecīgās leksēmas.

Tādējādi glosārija materiāls ir noderīgs gan lasītājam, kurš ir zinošs avotvalodā, gan tādām, kurš lasa Aristoteļa tekstu latviešu variantā, vairāk vērtējot mērķvalodas elementus.

Salīdzinājumam īss komentārs par glosāriju, kāds „Rētorikas” tekstam veidots hronoloģiski pēdējā angļu tulkojuma izdevumā (Kennedy 2007, 313–319). Pamatā šim 115 vienību saturošajam materiālam ir svarīgs fakts: angļu tulkojums neizvirza uzdevumu tulkot visus grieķu vārdus (terminus), tādēļ daudzviet tekstā (un attiecīgi arī glosārijā) iepludina angļu tekstā latīņu transkripcijā, atšķirībai slīpinot to rakstību. Līdz ar to glosārija materiāls orientēts uz pieminēto jēdzien skaidrojumu (latviešu tulkojumā tāds iekļauts zemsvītras tekstos), vienlaikus, kur iespējams, atzīmējot arī mūsdienās tradicionāli lietoto terminu, un, protams, tekstvietas, piem.: „*gnōmē*, pl. *gnōmai* (f): a maxim, gnostic saying relating to life (2.21, 3.17.9)” (Kennedy 2007, 316).

Minētais jēdziens latviešu tulkojuma glosārijā fiksēts, par šķirkļa vārdu liekot latviešu tulkojuma vārdu, uzrādot arī starptautiski lietoto terminu (iekavās) un attiecīgo leksēmu grieķu valodā, un izskatās šādi (Aristot. Rēt. 2020, 266):

- (2) „*atziņa* (gnoma) γνώμη: 1393a22, 1394a19, 21, b7, 8, 17, 25, 1395a2, 10, 17, 18, 32, 1395b12, 1403a34 un citviet”

Otrā latviešu tulkojuma izdevumā šim šķirklim (un, protams, daudziem citiem) vērtējams darbs, ne vien papildinot tekstvietu uzrādījumu klāstu, bet arī pievienojot

kontekstlietojumus ar attiecīgiem atvasinājumiem no vārda γνώμη (Rūmniece et al. 2023, 211):

- (3) „*atziņa* (gnoma) γνώμη: II 20, 1393a 22; II 21, 1394a 19 un citviet; ► *atziņu* lietošana γνωμολογία: II 21, 1394a 19 un citviet; ► *atziņu* lietojums [τὸ] γνωμολογεῖν: II 21, 1394a 19 un citviet; ► lietot *atziņas* γνωμολογεῖν: II 21, 1394a 19”

Šāda pieceja ļauj novērtēt tulkotāju uzmanīgo attieksmi arī pret mērķvalodas vidi, iekļaujot latviskojumu sistēmā grieķu derivātus (γνώμη ‘atziņa, gnoma’).

2. Glosārijs darbībā: jēdzienu / terminu joma

Glosārijs ietver Aristoteļa „Rētorikas” saturam būtiskus pamatjēdzienus; dažus no tiem šeit ir vērts apskatīt tuvāk, analizējot tulkotāju piedāvātos latviešu analogus, to izveides pamatojumu.

Aristotelis (Aristot. Rēt. 2023, 13; 1360a17) runas mākslas pamatos liek izpratni par publiskas runas teicēja obligātajām zināšanām, kurās noteikti iekļaujas arī, piem., izpratne par dažādiem valstu (toreizējo pilsētvalstu) pārvaldes principiem, iekārtām. Tiek pieminētas šādas galvenās: demokrātija, oligarhija, monarhija, aristokrātija (šeit uzskaitījums atbilstoši mūsdienu tradicionālajai terminoloģijai). Analogi darinājumi latviešu valodā (Aristot. Rēt. 2023):

- (4) a. δημοκρατία – *tautvara* (pirmajā tulkojumā ‘tautvaldība’)
 b. ὀλιγαρχία – *dažvaldība*
 c. μοναρχία – *vienvaldība*
 d. ἀριστοκρατία – *dižvara* (pirmajā tulkojumā ‘dižvaldība’)

Grieķu salikteņu sastāvā ir leksēmas – pirmajā elementā δῆμος ‘tauta’, ὄλγοι, ‘daži’, μόνος ‘viens’, ἄριστοι ‘izcilie, labākie, dižie’; otrajā elementā ἀρχή ‘valdība’ κράτος ‘vara’.

Tulkotājiem, tekstu un glosārija materiālu dažādi pārskatot, tapa skaidrs – pirmajā tulkojumā piedāvātajos latviskojumos viendabīgam rezultātam nav ņemts vērā fakts, ka salikteņu vienādu elementu latviskojums nedrīkst atšķirties, tam nav pamata. Tad uzlabotais un precīzākais piedāvājums, kas iekļauts kā labojums 2023. gada izdevumā, ir: *tautvara* (nevis *tautvaldība*), *dižvara* (nevis *dižvaldība*).

Aristokrātijas jeb *dižvaldības* gadījums noteikti nav vienkāršs. Te der pakavēties pie Jāņa Endzelīna (1974, 356) savulaik izteiktā par vārda *labieši* lietojumu latviešu valodā: „Sengrieķu valodā *agathoi* (labie) jeb *aristoi* („vislabākie”, no kam *aristokrāti*) apzīmēja muižniecības kārtu, arī senlatviešiem, kā rāda minētās dziesmas [runa par tautasdziesmu tekstiem – I. R.], ir bijusi sava par labajiem jeb labiešiem saukta lielmaņu kārta [...]”.

Ko varētu iesākt ar vārdu *labieši* darināmajā saliktenī, kurš aizstātu vārdu *aristokrātija*? Salikteņu elementi *diži* un *daži* visdrīzāk raisa skanisku saspēli četru vārdu kopā, kam jānosauc valstsiekārtas. Potenciālajai leksēmai *labvaldība* raisītos cita, nevajadzīga konotācija (kā laba vadība); izsakot aprakstoši – *labiešu valdība* –, zūd

avotvalodas saliktenis, kas tā izjauktu valstsiekārtu nosaukumu kopas leksisko vienotību (atbilstošu oriģinālvalodas leksēmu veidolam). Jāpiebilst, ka vārddarināšanā tulko-tāju darba grupa ir centusies, cik iespējams, saglabāt oriģināla salikteņus, neizvēloties divu vai vairāk vārdu aprakstošus tulkojumus.

Citviet svarīgu terminu latviešu analogi darināti, radot salikteņus, kur to oriģinālā nav. Piem., *ētika*:

- (5) a. *raksturmācība* (ētika) τὰ ἠθικά
b. *valstslietas* (politika) τὰ πολιτικά

Tādi ir gadījumi, kad latviski jāizteic grieķu leksēma, kas semantikā jēdzieniski plašāka nekā vienas konkrētas lietas vai parādības nosaukums.

Šo semantisko plašinājumu nosaka avotvārda gramatiskā forma: leksēma τὰ ἠθικά ir substantivēta adjektīva ἠθικός ‘ar raksturu saistīts, uz raksturu attiecināms, rakstura-’ nekatras dzimtes daudzskaitļa forma, tā saistībā ar kontekstu „precīzē” savu nozīmi. Līdzīgi ir arī gadījumā ar leksēmu τὰ πολιτικά – valstslietas. Turklāt mūsdienu uztvere un izpratne, dzirdot vārdu *politika*, visnotaļ atšķiras no jēdziena τὰ πολιτικά sengrieķu laikos un tekstvidē. Izvēlētais vārds *valstslietas* ir iespējami tuvākais senajai izpratnei, kur komponents *lietas* iezīmē plašāku vispārinājumu.

Līdzīgs piemērs ir fizikas nosaukums tulkojumā: *dabas lietas* (fizika) τὰ φυσικά. Savukārt aritmētikai (ἡ ἀριθμητική) un ģeometrijai (γεωμετρία) latviešu nosaukumos pievienots vārds *mācība* – *skaitļu mācība* un *mēru mācība*. Abi latviskie nosaukumi norāda uz tulkošanas principu – cik iespējams, darināt vienas jomas nosaukumus pēc vienota modeļa. Tomēr ne katreiz tas pilnībā īstenojams, jo *aritmētikas* gadījumā oriģināla doma paredz klāt pievienojamu vārdu ἡ ἀριθμητική [τέχνη], kur τέχνη ir ‘māksla, mācēšana, mācība’ (pirmais elements ἀριθμός ‘skaitlis’). Bet *ģeometrijas* gadījums ir citāds: grieķu vārds γεωμετρία burtiski tulkojams kā *zemes mērīšana* (γῆ ‘zeme’ un μετρέω ‘mērīt’), tomēr šis burtiskais nosaukums nepamatoti sašaurinātu antīkās kultūrvides izpratni par ģeometriju, kas nav tikai ar zemi saistāmi mēri un mērīšana (kā, teiksim, latviešu izpratne par mērniekiem un to laikiem 19. gadsimtā).

Plaši pazīstamiem gramatikas terminiem, tādiem kā latīniskie *nomens* un *verbs* jeb mūsu *lietvārds* un *darbības vārds*, nācies meklēt rētorikas un Aristoteļa laiku lietojuma kontekstā atbilstošāku latviskojumu. Rezultāts tulkojumā: ὄνομα ir *nosaucējvārds* un ῥῆμα – *izteicējvārds*. Komentārs, kas arī paskaidro cita (atšķirīga no tradicionāli lietojamajiem) adekvāta varianta nepieciešamību: „Varētu šķist, ka ὄνομα ir lietvārds, bet ῥῆμα ir darbības vārds. Šāda izpratne nav precīza, jo ὄνομα un ῥῆμα funkcijas ir daudz plašākas nekā lietvārda un darbības vārda funkcijas, proti, ὄνομα teikumā nosauc teikuma priekšmetu, bet ῥῆμα – izteicēju, un šo nosaucēja funkciju var pildīt dažādu vārdšķiru vārdi” (Aristot. Rēt. 2023, 161).

Lūkojot burtiski tulkot grieķu vārdus ὄνομα un ῥῆμα un ņemot vērā arī etimoloģisko saikni ar attiecīgajiem verbiem, varētu lietot vārdus *nosaukums* un *izteikums* – tie labi parāda to, ka runājot lieta (šī vārda iespējami plašā nozīmē) tiek nosaukta un par šo nosaukto (vārdā minēto) lietu tiek kas izteikts (stāvoklis, darbība, sajūta u. c.).

Šeit pieminēšanas vērts ir arī J. Endzelīna viedoklis par terminu *darbības vārds*, kaskas, viņaprāt, „nav labs”. J. Endzelīns (1980, 415) piezīmēs „Daži atzinumi par

mūsu gramatikas terminiem” piedāvā apzīmējumu *norisenis*. Darbības vārda apzīmējumi latviešu tekstos, vēsturiski skatot, bijuši visai dažādi, tostarp arī tādi kā *izteiksmes vārds*, *saceklis*, *runas vārds* (izvērsti Butāne 2016, 9), no kuriem pirmais gluži tuvs Aristoteļa tulkotāju radītajam *izteicējvārdam*.

Arī J. Endzelīna (1980, 415) piedāvātais darinājums īpašības vārdam – *pieliktenis* (lat. *adjectivum*) būtu vērā ņemams, ne tikai kā analogs latīņu *adjektīvam* (kalks no grieķu vārda), bet arī grieķu vārdam ἐπίθετον – burtiski ‘pie- / klātliktais’. „Rētorikas” tulkotāji izvēlējušies vārdu *apzīmētājs* (epitets), kas labāk iederas attiecīgajos kontekstos, piem., kad minēts kopā ar *pārnesumu* (metaforu) kā izteiksmīguma līdzekļiem (Aristot. Rēt. 2023, 162).

Aristoteļa laikos lietotie apzīmējumi dzejas pantmēriem mūslaikos saglabā grieķu vārdus – terminus: τὰ ἑξάμετρα ‘heksametri’, τὸ τετράμετρον ‘tetrametrs’, παιάν ‘paiāns’, τροχῶος ‘trohajs’. Tulkojums meklē vienkāršāko un vienlaikus precīzāko ceļu latviešu vārdu izvēlē: izmantot skaitļa vārdu, kur tas ir grieķu variantā – *sešmērs* un *četrsmērs* (attiecīgi ἑξάμετρον, τετράμετρον), salikteņa komponentam μέτρον lietojot atbilstošo ‘mērs’.

Paiāna un trohaja gadījumā grieķu vārdu attiecīgie tulkojumi saistās ar verbiem – παίω ‘sist’ un τρέχω ‘skriet’, tātad *sitenis* un *skrejenis*, uzturot latviešu vārdos vienotu vārddarināšanas modeli. Būtībā sišanas moments paiāna raksturojumā izteikti svarīgs: šajā pantmērā uzsvērtam balsienam seko trīs neuzsvērti (sengrieķu vārsmojumā garajam trīs īsi – *tā-ta-ta-ta*). Arī skrejenī (trohajā) skriešanas vai straujas soļošanas ritms labi jaušams: divzīlīgā pēdā uzsvērts (garš) pirmais balsiens, tam seko neuzsvērts jeb īss (*tā-ta, tā-ta, tā-ta, tā-ta*).

J. Endzelīna (1980, 415) reiz piedāvātie gramatikas termini *skaitlenis* un *apstāklenis* līdz ar jau pieminēto *noriseni* verbam aizved pie tulkotāju izvēlētajiem *sitenis* un *skrejenis*.

Tulkojumam, kas orientēts uz izvairīšanos no internacionālismu lietošanas, saskaroties ar svarīgiem jēdzieniem, kuri līdz ar tekstu apriti laika gaitā pārtapuši par terminiem, ir vismaz divas iespējas: pirmā, latviešu valodas aizstājējvārdus var rast jau esošajā vārdu krājumā, otra, interesantākā iespēja (bieži arī nepieciešamība) – darināt jaunus.

„Rētorikas” tulkojuma glosārijā netrūkst šķirkļvārdu, kas gūti no labi atpazīstamu latviešu vārdu arsenāla. Piem., *piebildums* (epilogs) ἐπίλογος, *pretstatījums* (antitēze) ἀντίθεσις, *pārmērība* (hiperbola) ὑπερβολή, *[izteiksmes] veidojums* (figūra) σχῆμα [τῆς λέξεως], *caurmērs* (diagonāle, diametrs) ἡ διάμετρος [γραμμῆ], *atbilsme* (analoģija) ἀναλογία, *skaņojums* (harmonija) ἀρμονία, *dzejojums* (roēma) ποίημα, *pastāvēšana* (substance) οὐσία u. c. Skaidra ir izvēle šādus vārdus glosārijā iekļaut, iekavās minot vairumā Eiropas valodu lietotos, tradicionālos terminus.

Tomēr tai pašā laikā glosārija materiāls rāda, ka virkni pazīstamo terminu nācies atveidot, darīnot jaunas, latviešu valodas vidē vēl nedzīvojušas leksēmas. No valodniecības jomas tādi ir, piem., *kopvārdi* (sinonīmi) συνώνυμα, arī *kopvārdība* (sinonīmija) συνωνυμία, *tāpatvārdība* (homonīmija) ὁμωνυμία. Grūti spriest, vai ārpus konteksta un bez glosārija palīdzības šos atvasinājumus iespējams viegli sasaistīt ar attiecīgajiem terminiem – sinonīmi, homonīmi u. c. Nepieciešama plašākas „Rētorikas” lasītāju auditorijas atgriezeniskā saite.

Tradicionāli ierasts latviskojums grieķu vārdam φιλόσοφος (filozofs) ir ‘gudrības mīlētājs’. Cits tās pašas saknes daudzlietojams vārds – σοφιστής līdz šim tulkojumos ticis saglabāts kā grieķisms *sofists*. Piedāvājot šo vārdu iecelt latviskā vidē, nācās atmest tik šķietami tuvo *gudrinieks*, jo šī vārda semantiskā aptvere ir par šauru, vienkāršotu grieķu jēdzienam. Rezultāts: teksts un glosārijs uzrāda vārdu *gudrībnieks*, jo smalkā nianse (kā motivētāJVārdu izvēloties *gudrība*, nevis *gudrs*), tulkotāJuprāt, varētu izrādīties tieši tā, kas izteic par sengrieķu sofistiem krietni vairāk nekā tikai *gudrs cilvēks*, kaut arī abi tiek uzskatīti par sinonīmiem. Arī jēdziens *sofistika* attiecīgi iegūst darinājumu *gudrībniecība* (ή σοφιστική [τέχνη]).

3. Glosārijs darbībā: vārdu ligzdas

Raksta 2. nodaļā minētais piemērs ar gudrības mīlētāju, gudrībnieku un gudrībniecību rosina pieminēt vēl vienu glosārija izstrādes un attiecīgi darbības principu – vārdu ligzdu veidošanu, kas otrajā „Rētorikas” tulkojuma izdevumā īpaši papildinātas. Apzīmējums *vārdu ligzda / šķirkļa ligzda* šeit lietots ar plašāku nozīmi nekā valodniecības terminoloģijā lietotais *vārd darināšanas ligzda* (Skujiņa 2007, 431); par to turpmāk raksta tekstā un piemēros.

Glosārija materiāla izmantošana ļauj veiksmīgi veidot ligzdas, kuru centrā ir parasts vārds, piem. φίλος ‘draugs’, kurš pats par sevi, protams, nav nekāds jaunievedums latviešu valodā. Bet glosārijā šķirkļa ligzda veidojas no šī vārda atvasinājumiem, salikteņiem ar to kā komponentu, dažreiz arī perifrastiskiem apzīmējumiem Aristoteļa tekstā, kuri dažādi precizē, izvērš drauga un draudzības jēdzienu; tiem, lūk, latviešu valodā nepieciešamas atbilstmes, dažas arī kā īpaši atvasinājumi.

Ja draudzība (φιλία), draudzēšanās (τὸ φιλεῖν), būt draudzīgam (φιλεῖν) līdzās vārdam *draugs* ir ligzdas bāzes vārdi, tad ir grupa, kas veidojas ap tiem: *tuvs draugs* (συνήθης), *daudz draugu* (πολυφιλία, burtiski ‘daudzdraudzība’), *labi draugi* (χρηστοφιλία, burtiski ‘labdraudzība’), *mazdraudzība* (ὀλιγοφιλία), *bezdraudzība* (ἀφιλία). Tulkojumā saglabāta avotvalodas iezīme, spēja aktīvi izmantot salikteņus, ko mērķvaloda šādos gadījumos drīzāk izvēlētos izteikt aprakstoši (cilvēkam ir labi draugi, maz draugu, vispār nav draugu u. tml.). Redzams, ka tieši šādas iezīmes uzturēšana tulkojumā ir kā ierosme latviešu tekstā darināt jaunvārdus.

Reizēm vērojams, ka grieķu valodas vidē vienoto ligzdu nācies latviskojumos sašķelt, jo Aristoteļa kontekstos vārdam atšķirīgas semantiskā nianse. Tā, piem., ir ar vārdu ὕβρις, par kuru tēzauris (sk. <https://tezauris.lv/hybris:1>) sniedz šādu informāciju: „*hybris* vārds svešvalodā; novecojis. [nozīme] lielība, lepnums; pārgalvība, spīts; pašdīžošanās personifikācija.”

Lielība, lepnums būtu vārdi, kas ir sinonīmiski tulkotāju izvēlētajam *augstprātība* (ὑβρις), arī iederīgi ligzdā – *būt augstprātīgam* (ὕβριζεν), *izkopta augstprātība* (πεπαιδευμένη ὑβρις).

Savukārt Aristoteļa konteksts vairākos gadījumos liecina, ka minētie latviešu ekvivalenti nenodrošina šīm tekstvietām atbilstošo semantisko niansi, proti, kad runa par konkrētākām augstprātības izpausmēm – zaimošanu, nievāšanu, neslavas celšanu.

Izvēle par labu vārdiem *zāka*, (ὄβρις) *zākātājs* (ὁ ὄβριζων, ὄβριστής) *zākāt* (ὄβριζειν) izriet no kontekstuālas nepieciešamības, ko var ilustrēt, piem., šāda Aristoteļa (Aristot. Rēt. 2023, 1378b22; 1378b26) doma: „Arī zākātājs noniecinā, jo zāka ir darīt un runāt to, par ko otrs izjūt kaunu, un tas tiek darīts nevis tāpēc, lai gūtu sev kaut ko citu nekā to, kas jau ir, bet lai tīkminātos. [...] Cēlonis zākātāju tīksmei ir viņu uzskats, ka, darot sliktu, viņi drīzāk ir pārāki.”

Citviet leksēmu ὄβρις drīzāk iederas tulkot kā *pārestība*, *vardarbība*, ko arī atspoguļo attiecīgi glosārija šķirkļi.

Līdzīgi izveidoti atsevišķi šķirkļi atšķirīgiem atveidojumiem latviešu valodā, kas atbilst viena daudznozīmīga sengrieķu vārda nozīmes šķautnēm. Piem., κατηγορία tulkots kā *apsūdzība* vai *izteicējs*; ποιήσις – *dzeja* vai *sacerēšana*; δεινωσις – *kāpinājums* vai *sašutums*; σύμβολον – *liecinājums* (simbols) vai *vienošanās*; ὄνομα – *nosaucējvārds* (nomens), *nosaukums* vai *vārds*.

Citviet avotvaloda sniedz vienas saknes vārda atvasinājumus ar visai līdzīgu, tomēr kontekstā atšķirīgu, mērķvalodā šķiramu nozīmi. Tādas ir, piem., leksēmas πράυνσις un πραότης – *norimums* un *rimtums*. Grieķu valodā motivētārvārds ir πρᾶος ‘rāms, mierīgs’, tam tulkojumā izvēlēts sinonīms *rimts*. Tas darbojas arī latviešu vārdarināšanā: *rimts*, *norimt*, *norimšana*. Pēdējo tēzauris (Spektors 2023) neuzrāda, bet tulkotāji tādu darina un izmanto, tāpat kā lietvārdu *norimums*.

Leksēmai πραότης izvēlētais tulkojums *rimtums* tēzaurā (Spektors 2023) klasificēts kā apvidvārds, kas izsaka mieru, klusumu. Piemēri ar glosārija šķirkļiem *norimums* un *rimtums* parāda, kā un kāpēc latviešu variantā tulkotāju izvēle ir veidot atsevišķu vārdu ligzdas glosārijā (Aristot. Rēt. 2023, 218., 222.):

- (6) a. *norimums* πράυνσις II 3, 1380a 7; ► *norimšana* τὸ πραῦνεσθαι: II 3, 1380a 5; ► *norimt* πραῦνεσθαι: II 3, 1380a
 b. *rimtums* πραότης: I 9, 1366b1; II 3, 1380a5 un citviet; ► *rimts* πρᾶος: I 9, 1367a 33; II 3, 1380a 5; II 5, 1382b17 un citviet; ► *būt rimtam* πρᾶως ἔχειν: II 3, 1380a 5; ► [*tas*], *kas rada rimtumu* τὰ πραῦνοντα: II 3, 1380a 30; ► *veicināt rimtumu* καταπραῦνειν: II 3, 1380b30

Piemērs (6) arī labi demonstrē tulkotāju papildu darbu glosārija latviešu leksēmu papildināšanā, jo pirmā izdevuma glosārijā tika iekļauts tikai viens šķirklis ar leksēmu πράυνσις, kurai bija izvēlēts latviskojums *norimšana* (Aristot. Rēt. 2020, 268).

Slavens un teorētiskajos tekstos arī mūsdienu daudz un visādi apcerēts jēdziens, kura lietojumam un skaidrojumam Aristotelis tiek uzskatīts par pirmavotu, ir metafora (μεταφορά), kurš latviski tiek dēvēts par *pārnesumu*; bieži arī piemin vārda, izteikuma pārnesto nozīmi. Vārds ir kalks no grieķu savienojuma – prefiksa μετά ‘pār-’ un verba φέρω ‘nesu’.

Vārda *pārnesums* šķirklis – ligzda glosārijā tiek veidots, uzrādot arī tekstvietas, kurās Aristoteļa (Aristot. Rēt. 2013, 219–220) teksts precizē metaforas veidu, variantu: *pārnesums*, *kas atšķiras ar palīgvārdu* (μεταφορά διαφέρουσα προθέσει), *piemēroti pārnesumi* (μεταφοραὶ ἐπιεικεῖς), *pārnesums, kas veidots pēc atbilstmes* (κατ’ ἀναλογίαν μεταφορά), *pārnesums, kas veidots no atbilstošā* (ἢ μεταφορὰ [ἐκ τοῦ] ἀνάλογον οὐσα]).

Domājams, šāda pieeja glosārija materiāla kārtšanā, ejot vairākām tekstvietām „pa pēdām” un attiecīgi grupējot līdzīgās, dod iespēju pilnvērtīgāk tvert Aristoteļa domu un valodu lasītājam, kurš ieinteresēts avotvalodas un mērķvalodas savstarpējas salāgotības izpētē, pat ja nav sengrieķu valodas zinātnis.

4. Glosārijā pārstāvēto vārddarināšanas paņēmienu apskats

Darīnot vārdus, kuri aizstāj grieķu vai latīņu cilmes jēdzienus vai terminus, protams, jāreķinās ar vārddarināšanas sistēmu, kāda tā pastāv latviešu valodā (plašāk sk., piem., Soida 2009, 35–76; Vulāne 2013, 211–297).

Glosārija jaundarinājumu klāstā pārstāvēti visi latviskās vārddarināšanas paņēmieni: biežāk morfoloģiskais un sintaktiskais, retāk semantiskais. Turpmāk par tādiem gadījumiem, kuri pelna arī papildu komentārus.

Morfoloģiskā paņēmiena lietojumu izteiksmīgi demonstrē jau rakstā reiz pieminētie *skrejenis* (par trohaju) un *sitenis* (par paiānu), tapināti ar afiksa līdzdalību.

Prefiksi kā vārddarināšanas līdzeklis noderīgi daudziem grieķu vārdu latviskojumiem, jo gan grieķu, gan latviešu valodā šis paņēmiens visai izplatīts. Piem., pazīstam grieķismu *epilogs*, kam labs aizstājējkalks ir *pēcvārds* (kā nobeigums). Tomēr Aristoteļa teksts leksēmu ἐπίλογος lieto arī citā nozīmē – kā papildinājums, paskaidrojošs teikums. Te tulkojumā rastā atbilsme ir *piebildums*, radot produktīvu abstrakcijas izteikšanas morfoloģisko tipu ar piedēkli *-um-* (Vulāne 2013, 242), atšķirīgu no vārda *piebilde*, kuram lietojumā, kā zināms, ir cita nozīme saistībā ar tiešās runas sintaktisko noformējumu.

Arī mūsdienās kā internacionālistiski pazīstamie filozofijas termini „Rētorikas” latviskajā variantā raduši analogus, kuru pamatā ir morfoloģisko līdzekļu kombinējumi, piem., vārds *priekšstādne* (πρότασις) aizvieto *premisu* vai *propozīciju*. Viens no potenciālajiem analogiem *priekšstatījums* nebūtu tik atbilstošs, jo izsaka paveiktu darbību, kamēr jaundarinājums *priekšstādne* nosauc darbības *priekšstādīt* rezultātā radušos objektu. Citi loģikas jomā lietotie analogi – *nojēgums*, *spriedums*, *izteikums* savukārt nav kalki ar precīzu oriģinālvalodas vārdelementu atainojumu (tulkotāju izvēlētais pamatprincips latviešu ekvivalentu izvēlē, jaunveidē), proti, leksēmu πρότασις veido prefikss *προ-* un verbelements *τάσσω/-τω* ‘priekšā’ + ‘kārtot, likt, statīt’.

Vēl pieminams arī filozofijas termins *silōģisms* (συλλογισμός), kura latviešu analogs tulkojumā ir *izspriedums*; vārds labi iederas līdzās valodā aktīvi un atpazīstami lietotiem vārdu modeļiem *aizspriedums*, *pārspriedums*.

Interesants gadījums ir ar latviešu vārdiem jēdzienam *hiperbola*: ja veidotu kalku, precīza latviešu atbilsme varētu būt *pārmetums* (prievārds *ὑπερ-* ‘pāri, virs’, otrs komponents *-βολ-* ar iekšējo alternāciju no verba *βάλλω* ‘mest’), un tomēr skaidrs, ka šis vārds valodā jau aizņemts un lietots citā, no Aristoteļa tekstvidē domātās atšķirīgā nozīmē. Savukārt vārds *pārspilējums* der, kad runa par izteiksmes līdzekli – tropu, bet ir nozīmes ziņā par šauru vairāku citu Aristoteļa kontekstu lietojumam. Tā rodas nepieciešamība leksēmu *ὑπερβολή* latviski izteikt arī kā *pārmērība* vai *pārākums*. Ar līdzīgu domu gaitu nācies saskarties visai daudzos vārdu piemeklēšanas gadījumos.

Tāpat šāds un līdzīgi gadījumi pierāda, ka vārdi, kurus šodien uzskatām par terminiem, Aristoteļa laikos un valodā kā tādi nebūt vēl nebija tapuši un stabilizējušies.

Valodniecības jomas terminam *saliktenis* tulkotāji piesaista jaunvārdu *saliktība* (δίπλωσις, 1405b34), Aristotelim runājot par saliktu vārdu lietojumu kā noteikta izteiksmes stila iezīmi: „Tas viss vārdu saliktības dēļ šķiet dzejisks” (Rūmniece et al. 2023, 1405b34). Tātad jānosauc izteiksmi raksturojoša īpašība, un izskaņa *-ība* veiksmīgi noformējusi minēto jaunvārdu.

Rētorikas jomas jaunvārds tulkojumā ir *vietotne* (τόπος burtiski ‘vieta’); salīdzinot var teikt, ka tapis pēc analogijas ar datorterminoloģijas vārdiem *lietotne*, *vietne*. Lai arī glosārijā (Aristot. Rēt. 2023, 227) norādīts uz terminoloģisku leksēmu *toposs*, latviešu valodas tekstos (un vārdnīcās) tāds parādās visai reti. Biežāk tiek lietots (līdzīgi arī citās valodās) grieķu vārds latīņu transkripcijā – *topos* (PL. *topoi*), kas apzīmē runas mnemotehnikā un argumentācijā lietojamās formas un attiecīgas likumības. Latviešu valodā ar „Rētorikas” tulkojumu šajā gadījumā tiek piedāvāts jauns termins *vietotne*.

Grieķu leksēmai ῥυθμός ‘ritms’ tulkojumā izvēlēts sinonīms ar piedēkli *-um-*, resp., *ritums*, lai izvairītos no grieķisma *ritms* (vārds, kas sen iedzīvojis latviešu valodas ūzusā). Jaunvārdi darināti arī ar prievārdiem, piem.: lokāms lietvārds *bezritums* (τὸ ἄρρυθμον – grieķu tekstā substantivēta adjektīva nekatras dzimtes forma) un nelokāms lietvārds, t. s. ģenitīvenis *bezrituma* (ἄρρυθμος). Latviešu valodā no šādiem nelokāmiem ģenitīveņiem var tikt darināti lokāmi lietvārdi (plašāk sk. Kalnača, Lokmane 2016, 193). Jāpiekrīt minētā raksta autorēm par šo piebildi attiecībā uz šādu vārdu lietojuma biežumu, jo arī *bezritums* (vai *bezritms*, kas padevīgāks atpazīstamībai) nav vārdi, kam latviešu valodas ūzuss varētu būt atsaucīgs (kamēr ģenitīvenim *bezrituma* / *bezritma* lietojuma liktenis potenciāli labvēlīgāks).

Sintaktiskais vārddarināšanas paņēmieni – divu vārdu saaudzēšana vienā (Vulāne 2013, 198) – ir produktīvs grieķu valodas latviskojumiem, jo salikteni ir izplatīta grupa grieķu valodas leksikā. Tulkotāju izvēle ir pēc iespējas radīt latviešu valodā attiecīgus kalkus, precīzas atbilstmes grieķu salikteņu leksiski semantiskajiem komponentiem. Izteiksmīgi piemēri ir jau rakstā pieminētie dažādu valsts iekārtu apzīmējumi – *tautvara* ‘demokrātija’ u. c., arī jau pieminētās *tāpatvārdība* un *kopvārdība* sinonīmijas un homonīmijas vietā.

Iespējams, pārsteidzošs salīdzinājumā ar vārda *demagogs* mūslaiku izpratni un lietojumu ir jaundarinājums *tautvedis* (δημαγωγός – pirmais komponents δῆμος ‘tauta’, otrais no verba ἄγω ‘vest’). Tomēr te svarīgs kultūrvēsturisks fakts: demagogi antīko laiku Grieķijā (īpaši demokrātiski organizētajās pilsētvalstīs) tiešām bija ļaužu, tautas vedēji – tās domas un lēmumu virzītāji. Ar laiku tapa skaidrs, ka šie runas vīri bieži spekulē ar popularitāti, manipulē ar tautas domām un lēmumiem vairāk vai mazāk savtīgos nolūkos; tā vārds ieguvis negatīvo semantisko piepildījumu, pie kāda esam pieraduši. Aristoteļa lietojums visdrīzāk ir uz robežas starp neitrālo un negatīvo nozīmi, un tās abas latviešu vārdā *tautvedis* arī mūslaikos ir nojaušamas.

Grieķu leksēmai σύνδεσμος, kas gramatikas jomas tekstos parasti tulkojama kā *saiklis*, glosārijs uzrāda vēl vienu latviskojumu – *savienotājvārds*. Konteksts (Aristot. Rēt. 169, 1407a 20) norāda, ka domāti ir ne tikai saikļi (mūsdienu gramatiskās

terminoloģijas izpratnē), bet arī daudzās un dažādās grieķu partikulas, kuru loma ir sintaktiski organizēt izvērstu tekstu (tā pildot arī saikļu funkcijas).

Sintaktisks vārddarināšanas paņēmiens noderējis arī gadījumos, kad divas leksēmas, kas grieķu oriģinālā atsevišķas, tulkojuma latviešu vārdā sajūgtas: tā ir ar jaunvārdu *cīkstspēja* (δύναμις ἀγωνιστική – burtiski ‘cīkstēšanās spēja’). Šādi darinājumi demonstrē tulkotāju vēlmi glabāt un rādīt oriģinālvalodas raksturīgās, proti, izteiksmes stila iezīmes tulkojumā, darinot arī mērķvalodā salikteņus (pat ja avotvalodā konkrētajā gadījumā tāda nav). Šādu vārddarināšanas izvēli nosaka arī tas, ka Aristoteļa (Aristot. Rēt 2023, 1360b18) tulkojumā visi pārējie kontekstā uzskaitītie dotumi (runa par cilvēka laimes veidotājiem) ir lietvārdi bez apzīmētājiem: „[...] vēl arī ķermeņa tikumi, piem., veselība, skaistums, spēcīgums, stāvs, cīkstspēja, tad vēl laba slava, cieņa, veiksmē, tikums.” Citviet Aristotelis piemin *cīkstspējas tikumu*; redzams, ka šeit *cīkstspēja* kā apzīmētājs noteikti veiksmīgāk izskatās salikteņa veidolā, nevis principā iespējamā vārdkopa *cīkstēšanās spējas tikums*.

Semantiskā vārddarināšanas paņēmiens gadījumi glosārija materiālā retumis sastopami. Izvēloties piemērus, kurus komentēt šajā rakstā, tā autore balstās vispārpieņemtajā semantiskās vārddarināšanas definējumā: valodā jau esošai leksiskai vienībai tiek piešķirta jauna nozīme (Skujiņa 2007, 350; Vulāne 2013, 204). Šī izpratne skatāma divējādi – gan domājot par tulkojumam radītajiem grieķu vārdu latviešu ekvivalentiem kā tādiem, gan vērtējot to nozīmes izmaiņas, papildinājumus līdzšinējā to semantikā.

Aristoteļa teksta paša pirmā teikuma iesākums latviešu tulkojumā ir šāds: „Runas māksla un sarunas māksla ir pārinieces [...]” (Rūmniece et al. 2023, 10; 1354a1). Glosārija šķirkļa vārdkopa *sarunas māksla* atbilst grieķu vārdam διαλεκτική [τέχνη], kur apzīmētāja διαλεκτική pamatā ir verbs διαλέγομαι ‘sarunājos’. Protams, šķirkli pieminēts ir tradicionāli atpazīstamais termins *dialektika*. Tomēr tā semantika un skaidrojums mūsdienu leksikogrāfijā neatbilst Aristoteļa un viņa laika izpratnei, proti, διαλεκτική τέχνη ne vienmēr ir strīdēšanās un savas patiesības panākšana, bet vispirms vienkārši sarunāšanās (kas, protams, ved uz kā jauna izzināšanu, uz kādu rezultātu) – tāda ir slavenā Sokrata metode, ko savos dialogos atspoguļo Platons. Dialektika kā sarunāšanās – lūk, jauna nozīme, kuru ar tulkojuma izpratnes piedāvājumu ir iespējams pieņemt latviešu valodā. Jo vairāk tāpēc, ka jēdzieni *runas māksla* un *sarunas māksla* cieši sajūgti ne tikai Aristoteļa kontekstos, bet plašāk, komunikācijas teorijas kontekstos.

Cits piemērs: grieķismu *ironija* (εἰρωνεία) un *ironizēt* (εἰρωνεύεσθαι) vietā lietoti vārdi *zobošanās* un *zoboties*, tā arī piešķirot latviešu valodā jau lietotajām leksiskajām vienībām nozīmes niansi, kas svarīga konkrētam Aristoteļa domas kontekstam. Attiecīgi ir izvēlēti vai darināti arī atvasinājumi – *pazobojums* (εἰρωνεία), *izzobotājs* (εἶρων).

Glosārijs uzrāda arī jēdzieniskus jaundarinājumus, piem., *varoņdzeja* par epu (eposu) – ἔπος; tāda sacerējuma raksturotājiezīme pamatā ir teiksmas par dievu un varoņu pasauli. Šis vārds izmantots, arī izsakot latviski grieķu vārdu ῥαψωδία ‘rapsodija’ ar vārdkoku *varoņdzejas skandēšana*. Zināms, ka sengrieķu rapsodi bija eposdzejas veidotāji un skandētāji, jo no daudziem saturiskajiem variantiem (iedvesmas avotiem) „sašuva dziesmas” (ῥάπτω ‘šuju’; ᾠδή ‘dziesma’), tā veidoja garos epa tekstus.

Tomēr atkal jāatzīmē, ka ne visos kontekstos iespējams konsekventi saglabāt atbilstmi *eps* – *varoņdzeja*. Tā, kad Aristotelis piemin Alkinoja stāstījumu no Homēra

„Odisejas”, tekstā minēts konkrēts šī fragmenta dzejrindu skaits – sešdesmit: ἐν ἐξήκοντα ἔπεσιν ‘sešdesmit vārsēmās’ (Rūmniece et al. 2023, 198, 1417a12). Redzams, ka šeit saglabāt tulkojumu *varoņdzeja* (piem., *sešdesmit varoņdzejās*) nav iespējams, tā glosārijs uzrāda leksēmai ἔπη (PL no ἔπος) arī atbilstmi *vārsmas*. Bet kopumā izvēlēto valodas vienību nozīme jēdziena *eps* ietvaros darbojas savstarpēji saistīti.

Jauna nozīme valodniecības jēdzienu kopā tulkojot piešķirta vārdam *posms* (κῶλον), kas grieķu teikuma sintaksē ir perioda – apjomīga, īpašas ritmiskas un intonātivās struktūras salikta teikuma (Skujiņa 2007, 294) – sastāvdaļa. Grieķu teikuma sintakses jomas terminu κῶλον latviešu valodā varētu izteikt, lietojot to pašu grieķismu *kols*. Tas, pirmkārt, nesaskan ar šeit analizējamā grieķu teksta tulkošanas principiem, otrkārt, aktīvajā latviešu valodniecības terminoloģijā šis vārds lietots tikai ar nozīmi ‘pieturzīme’ (Skujiņa 2007, 186). Atgriežoties pie *posma*: lai izteiktu Aristoteļa izpratni par saliktu teikumu, ir noderejis darinājums *posmojums* (t. i., izteikums, kas sastāv no posmiem), aizstājot vārdu *periods* (περίοδος). Te vietā konteksta piemērs, Aristotelim raksturojot periodu kā izvērstu teikumu (Aristot. Rēt. 2023, 177, 1409b13):

„Posmojums [περίοδος] vai nu sastāv no posmiem [ἐν κώλοις], vai ir vienlaidu. Izteikums posmos ir pabeigts un sadalīts, un izsakāms vienā elpas vilcienā, nevis sadalīti, bet veselumā, un posms [κῶλον] ir viena no tā sastāvdaļām. Bet par vienlaidu es saucu tādu, kas ir vienposma.”

Aizstāt (vai uztvert paralēlu lietojumu) sintakses jomas terminu *periods* latviešu valodas vidē ar vārdu *posmojums* varētu būt veiksmīgs piedāvājums, jo vārdam *periods* ir plašs nozīmju loks, vairāk nekā puse no tām (četras) saistītas ar laika jēdzienu dažādās jomās.

Līdzīgi ir ar iespēju izmantot vārdu *norobežojums* (ὄρισμός) / *robežojums* (ὄρος) ar nozīmi *definīcija*, kā tas lietots „Rētorikas” tulkojumā un attiecīgi fiksēts glosārijā. Leksēma ὄρος ‘burtiski robeža’ (atvasinājums ὄρισμός) saistāma ar verbu ὀρίζω ‘atdalīt, nošķirt, norobežot’; tā pamatojama tulkotāju izvēle, nelietojot vārdu *definīcija*, saglabāt tā jēdzienisko semantiku – „jēdziena satura, priekšmeta būtisko pazīmju īss formulējums” (<https://tezaurs.lv/defin%C4%ABcija>), – proti, definīcijas / *robežojuma* uzdevums ir izteikt un norobežot tās pazīmes, kas būtiskas.

Cits piemērs no valodniecības terminu jomas ir vārds *paradigma*, kas ir grieķisms no παράδειγμα (παρα- + δείκνυμι ‘pa-rādu’), latviski veiksmīgi izsakāms ar kalku *paraugs* (parādīt / paraudzīt), ko glosārijs uzrāda kā šīs grieķu leksēmas atbilstmi: „Tas, pēc kura veido, rada ko pilnīgi atbilstošu vai līdzīgu” (sk. <https://tezaurs.lv/paraugs>, sk. arī <https://tezaurs.lv/paradigma>).

Aristotelim (Aristot. Rēt. 2023, 24; 1357b25) παράδειγμα lietots kā rētorikas jomas jēdziens, tomēr tā skaidrojums nozīmes ziņā principā saskan ar parauga / paradigmas jēdziena izpratni mūsaiķu valodas lietojumā (sk. šķirkļus *paraugs* un *paradigma* attiecīgi Spektors 2023; Skujiņa 2007, 279): „[...] paraugs ir kā daļa pret daļu un kā līdzīgais pret līdzīgo, kad abi ir vienas un tās pašas ģints, bet viens zināmāks par otru”.

Iztirzājot atsevišķu latviešu un lietuviešu gramatikas terminu darināšanu un lietojumu, Regīnas Kvašītes (2020, 95) atzinums ir šāds: „Gramatikas terminoloģijas sakarā gan vēsturiski, gan mūsdienās aktuāls ir jautājums par pašcilmes un citcilmes terminiem un to īpatsvaru terminu kopumā.” Citviet rakstā R. Kvašīte (op. cit. 112)

atzīst – salīdzinot ar latviešu valodas lietojuma tradīciju, lietuviešu valodā sinonīmiski vairāk izmantoti pašcilmes termini, nereti tiem dodot arī priekšroku.

Tātad arī latviskojumiem terminu jomā, piem., tādiem, ko piedāvā „Rētorikas” tulkojums un glosārijs, varētu dot lielākas iespējas.

Nobeigums un secinājumi

Nobeigumā ir vērts atminēties, ka šajā rakstā ir apskatīts tulkots teksts un tā latviešu valoda.

Salīdzinoši iztirzājot franču un angļu stilistikas, valodu saskares un tulkojuma metodoloģijas jautājumus, pētījuma autori atzīmē pašsaprotamu, tomēr aizvien vērā ņemamu faktu: tulkotājam nākas darboties starp divu valodu sistēmām, no kurām avotvalodas materiāls ir izteikts tekstā, jau dots, mērķvalodas – arvien potenciāli veidojams un salāgojams. Savukārt tulkotājs izvēlas, kādu iespaidu mērķvalodas ainā viņš veidos (piem., Vinay, Darbelnet 1995, 30).

Andrejs Veisbergs (2022, 15), izvērsti hronoloģiski apskatot tulkojumus latviešu valodā, atzīmē, ka teorētiskajā izvērtējumā eksistē divas pamatpieejas tulkotajam – vai nu tas vairāk saglabājis avotvalodas ietekmi, vai arī ir brīvāks un pietuvināts mērķvalodas iespējām un prasībām.

Atsaucoties uz pieminētajām domām, jāteic, ka Aristoteļa „Rētorikas” tulkotāju komanda ir, pirmkārt, izvēlējusies nezaudēt grieķu valodas sintakses un izteiksmes stila pamatiezīmes, otrkārt, izmantojusi latviešu valodas iespējas vārddarināšanā. Pēdējo nosaka tulkošanas princips – nelietot mērķvalodā internacionālistiskus (grieķu, latīņu cilmes vārdus).

Vārddarināšana tulkotajam ne vienmēr nozīmē izteiktu jaunvārdu iegūšanu. Noder lietojumā piemirsti vai reti lietoti vārdi, arī tādi, kas konkrētā kontekstā, iespējams, ne vienmēr ātri uztverami, jo to nozīme pierasti atpazīstama citā. Protams, interesantākie ir īstie jaundarinājumi, vārdi, kuri valodā pagaidām vēl nepastāv, bet vismaz daļai no tiem ir potenciāls kļūt vismaz par paralēliem variantiem līdzās ierastajiem citcilmes vārdiem.

Lai tulkojuma teksts ar šādiem tulkošanas principiem būtu viscaur uztverams, talkā jānāk glosārijam. Tā izveides metode vērsta uz mērķvalodu kā galveno, proti, šķirkļa vārds ir latviešu leksēma atšķirībā, piem., no cita teorētiska sengrieķu teksta tulkojuma – „Hipokratiskajiem rakstiem”, kur vārdu tulkojuma rādītājā šķirkļa vārds ir grieķu leksēma latīņu transliterācijā (Hipokrat. 2003, 393–432). Glosārijs uzrāda tekstvietas, kurās konkrētais vārds atrodams, sniedz ziņas arī par tā iesaistīšanos svarīgākajos vārdu savienojumos. Tā Aristoteļa teksts, latviski izteikts, nāk tuvāk, atveras lasītājam.

„Rētorikas” tulkošanā izvēlētais princips atteikties no internacionālistiskiem un tradīcijas terminiem, meklēt un izmantot latviešu valodas resursus noteikti attīsta valodu atšķirībā, piem., no Aristoteļa „Poētikas” vairākiem latviešu tulkojumu izdevumiem, kuros nedaudz rediģēts teksts, bet nav strādāts ar vārddarināšanu un jaunvārdiem. Daudzviet un dažādi par tulkojumu kā latviešu valodas pilnveidotāju runāts valodnieku un tulkotāju kopdarbā „Valoda tulkojumā” (Rožkalne 2015).

Kādas pozīcijas (un kāpēc) Aristoteļa „Rētorikas” tulkojuma jaunvārdi iegūs latviešu valodas ūzusā – kuri iedzīvosies aktīvāk, kuri paliks okazonālistiski vai potenciālistiski – rādīs laiks, kā arī tulkojuma lasītāju viedoklis.

Varbūt zīmīgi, ka abu tulkojuma izdevumu grāmatu vāki saglabā gan tradicionālo terminu *rētorika*, gan sniedz latviešu atbilstīgu – runas māksla.

Saīsinājumi

Aristot. Rēt. Aristotelis. *Rētorika* (2020, 2023)

Hipokrat. *Hipokratiskie raksti* (2003)

lat. latīņu

PL daudzskaitlis

Avoti

Aristotelis. *Runas māksla – rētorika*. 2020. Rūmniece, Ilze et al. (tulk.). Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.

Aristotelis. *Runas māksla – rētorika*. 2023. Otrais, labotais un papildinātais izdevums. Rūmniece, Ilze et al. (tulk.). Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.

Aristotelis. *Poētika*. 2008. Ķemere, Ināra, Lāms, Ojārs (red.) Rīga: Jāņa Rozes apgāds.

Gaile, Agnese, Hofa, Aija van. 2003. Sengrieķu vārdu tulkojuma rādītājs. *Hipokratiskie raksti. Izlase*. Gaile, Agnese, Hofa, Aija van (tulk.). Rīga: Liepnieks & Rītups, 393–432.

Spektors, Andrejs et al. 2023. *Tezaurs.lv 2023*. CLARIN-LV digitālā bibliotēka. Pieejams: <http://hdl.handle.net/20.500.12574/87>

Longīns. Par cildeno. 2003. *Klasiskās filoloģijas gadugrāmata. Itaka*. II. Lāms, Ojārs (tulk.). Rīga: Zinātne.

Literatūra

Butāne, Anita. 2016. Gramatiskās sistēmas aprakstos (19.–21. gs.) lietotie jēdziena ‘verbs’ apzīmējumi latviešu valodā. *Valoda: nozīme un forma*. 7, 7–13. <https://doi.org/10.22364/vnf>

Endzelīns, Jānis. 1974. Valodas sīkumi. *Darbu izlase*. 2. Rīga: Zinātne, 355–360.

Endzelīns, Jānis. 1980. Daži atzinumi par mūsu gramatikas terminiem. *Darbu izlase*. 3 (2). Rīga: Zinātne, 414–415.

Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2016. Compound genitives in Latvian. *Word-Formation Across Languages*. Körtvélyessy, Lívia, Štekauer, Pavol, Valera, Salvador (eds.). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 169–197.

Kennedy, George Alexander, 2007. Glossary. *Aristotle. On Rhetoric. A Theory of Civic Discourse*. Kennedy, George Alexander (transl.). New York, Oxford: Oxford University Press, 313–319.

Kvašīte, Regīna. 2020. Latviešu un lietuviešu gramatikas termini: vārds, vārdšķira un to nosaukumi. *Valoda: nozīme un forma*. 11, 93–117. <https://doi.org/10.22364/vnf.11.06>

Rožkalne, Anita. 2015. Tulkotāja misijas izjūta un valoda. *Valoda tulkojumā*. Rožkalne, Anita (sast.). Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 227–236.

Rūmniece, Ilze, Rotkale, Līva. 2020. Priekšvārds. Aristoteļa „Rētorikas” latviskā tapšana. *Aristotelis. Runas māksla – rētorika*. Rūmniece, Ilze et al. (tulk.). Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds, 7–18.

- Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
- Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.
- Veisbergs, Andrejs. 2022. *Tulkojumi latviešu valodā. 16.–20. gadsimta ainava*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.
- Vinay, Jean-Paul, Darbelnet, Jean. 1995. *Comparative Stylistics of French and English. A Methodology for Translation*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Vulāne, Anna. 2013. Vārddarināšana. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs Juris (red.). Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 211–297.

Summary

The translation of an ancient theoretical text opens up two possibilities: to use internationalisms freely and where necessary, or to consistently avoid them, allowing the target language to express itself both with its existing vocabulary and, in many cases, by creating new words.

This article considers the translated text of Aristotle's "Rhetorics" from ancient Greek. Here, the translators chose the second option – to use only Latvian words in the translated text. Innovations are considered, they are organized in the specially created glossary attached to the translation text, which is an arsenal of examples used in the article. The principles of creating such a glossary are evaluated analytically, and the main techniques of word formation are presented, commenting on the connection of new words with the context of the source language, their dependence on it, as well as their integration into the Latvian language environment.

The article is based on the materials of two successive editions (2020 and 2023) of the Latvian translation of "Rhetorics", comparing them and commenting on the changes / additions in the glossary.

Keywords: translation; glossary; word formation; new word; concepts / terms; principles of word formation.

Rakstam ir Creative Commons Attiecinājuma 4.0 Starptautiskā licence (CC BY 4.0) /

This article is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)